

Východ a Západ alebo o relativizácii (Česká próza v roku 1963)

JELENA PAŠTÉKOVÁ, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

K nasledujúcim úvahám ma podnietilo diskrétné, doposiaľ heuristicky a motivačne neuchopené biografické putovanie Rudolfa Chmela zo západu na východ Československej republiky, ale aj späť, ktoré sa skončilo vznikom dvoch samostatných štátov. Treba spravodlivo zaznamenať, že nie jeho pričinením. Nevstúpiac dvakrát do tej istej rieky, Rudolf Chmel naďalej putuje tým istým územím, zmenili sa len jeho hranice, čiže „pomyselný rad bodov rozdeľujúci administratívne celky“. Chronotop cesty z rodnej Plzne má však aj skryté, nepovšimnuté a zatiaľ nedekonstruované – povedzme to otvorene a slobodne – kolonizačné ambície. Rudolf Chmel už ako dvojročný dobyl slovenský Východ – predovšetkým Poprad. Dôkazom intenzívnosti osídľovania je, že si ako desaťročný adolescent nielenže dokázal zapamätať očarujúcu podobu hlavnej hrdinky Katky z rovnomennej budovateľskej veselohry Jána Kadára z roku 1949, ktorá sa nakrúcala v Slovenskej viskóznej továrni, čiže vo Svite (vo vedľajšej úlohe v pôsobivom pracovnom odeve sa objavila budúca manželka prof. Jána Števčeka Waldemara Treskoňová), ale aj to, že rovnaká vlnová dĺžka erotického vkusu ho doživotne spriaznila s o desať rokov starším Vladimírom Petříkom. Pri spomienke na tento film a jeho úžasnú hrdinku jednohlasne vzdychli: Božena Obrová... Možno aj preto, že súveká filmová star pochádzala zo slávnej slovenskej rodiny Riznerovcov a Petřík s Chmelom majú pre históriu slabosť. V zmysle geografie si náš Rudolf (výstižnejšie by bolo meno Robur a erotickejšie Rüdiger) nielenže podrobil východné Slovensko, ale uhorsky rodinne osvojenú kultúrnu pamäť zužitkoval na to, aby spätne dobyl rakúske (české) územia, menovite pražskú metropolu: či už ako tajomník Zväzu československých spisovateľov alebo v súčasnosti ako riaditeľ Ústavu slavistických a východoevropských štúdií Karlovej univerzity. V prítomnej štúdii sémanticky neobjasnené zostane jeho meridiálno-septentrionálne pôsobenie ako hungaristu, slovenského veľvyslanca v Maďarsku či ako slovenského duchovného zmocnenca pre teritória Poľska a vzdialenej Škandinávie. Aj tam, politicky premyslene, dokázal získať priamy personálny vplyv.

Téma dobyvateľského roburovstva sa križi s témou hranice, ktorá v súčasnom globálnom európskom priestore akoby strácala aktuálnosť. Rozmer pamäti by jej však nemal chýbať. Pokúsím sa ho načrtnúť z perspektívy recepcie Slovenska a fenoménu slovenskej odlišnosti v českej próze roku 1963. Je to náhodný, ale signifikantný rok. Slovensko-české vzťahy už neboli panenské, pamätajú si očarenie, pohŕdanie i racionálny pragmatizmus praxe. Súveká vrstva sa odvíjala z vyše tridsaťročného spolužitia českej a slovenskej kultúry v spoločnom štáte – s prerušením v období 1939 – 1945. V roku 1963 vyšiel *První sešit směšných lásek* Milana Kunderu, *Legenda Emöke* Josefa Škvoreckého, *Hodina ticha* Ivana Klímu, *Pan Theodor Mundstock* Ladislava Fuksa či *Perlička na dně* Bohumila Hrabala. Vo všetkých týchto dielach autori pracujú s tematizáciou sémantickej diferencie na osi kultúrnej identity a etnickej a osobnostnej dištancie. U Klímu, Kunderu a Škvoreckého zohráva rozdiel slovenskej a českej identity špecifickú estetickú úlohu.

Tieto texty signalizujú vedomie prirodzených súvislostí: významovú škálu similarity a diferencie umožňujúcu problematizovať myšlienkové a inštitucionálne konvencie a na pozadí iného uvažovať o otázkach existenciálnych. Bezproblémová názorová totožnosť sa presadzovala najmä ideologicky, v programe a interpretácii diel po roku 1948. Vychádzalo sa z predstavy spoločnej a jednotnej socialistickej literatúry v dvoch odlišných národných variantoch, s rovnakou „tvorivou metódou“ socialistického realizmu, s rovnakými spoločenskými, čiastočne ekonomickými podmienkami vzniku, pod egidou rovnakej ideologickej doktríny.

Napriek tomu, že česko-slovenský literárny kontext bol témou mnohých konferencií – jedna z najreprezentatívnejších sa na sklonku trvania spoločného štátu aj socializmu konala v roku 1988 v Smoleniciach pod názvom Československá štátnosť a literatúra. Okrem tradične ladených príspevkov, zaoberajúcich sa rôznymi typmi vzájomnosti, odzneli na nej najmä z úst slovenských historikov viaceré korekcie, ktoré upresňovali obraz spoločnej česko-slovenskej cesty. Ďalšia konferencia, ktorú usporiadal slovakistický kabinet Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity v roku 1994, teda po rozpade spoločného štátu, nasvietila jednotu oboch národných literatúr zo zorného uhla vyčerpanej energie a práve stratených ilúzií. Možno aj preto som sa rozhodla pozrieť na recepciu Slovenska a slovenskosti inak, fikčnejšie a iluzívnejšie, cez prizmu exotizmu.

Vráťme sa k pojmu hranica. Nasvietený z hľadiska kategórií vonkajška a vnútrajška ho môžeme čítať ako územie možnej transgresie. Prvou interpretačnou ponukou je diferenciacia jazyková, druhou diferenciacia etnicko-kultúrna. Pri uvažovaní o identite sú základnými opozíciami.

V šesťdesiatych rokoch bola jazyková diferenciacia samozrejmalá. Po roku 1948 už neboli v móde ani idea jednotnej gramatiky, ani doktrína jednotného československého národa. Z hľadiska vzájomnej recepcie sa obe národné literatúry nachádzali v odlišnej pozícii. Zatiaľ čo na Slovensku sa české diela z jazykového hľadiska nevnímali ako cudzie a pri prekladoch zo zahraničných literatúr sa oproti slovenským prekladom skôr vítala česká jazyková kultivovanosť, pri šírení slovenskej literatúry v Čechách aj napriek spoločnému štátu a spoločnej spisovateľskej organizácii¹ sa vždy pociťovala jazyková bariéra. Významnú úlohu pri prebúdzaní záujmu o slovenskú literatúru hrali preklady slovenských diel do češtiny – tridsaťzväzková Slovenská knižnica (1956 – 1968) s desaťzväzkovou Novou řadou (1965 – 1976) nakladateľstva Odeon (redaktormi boli Karol Rosenbaum a Vladimír Reis), ale preklady zo slovenčiny ponúkali aj iné vydavateľstvá. Sprístupňovali a propagovali sa napríklad diela Alfonza Bednára, Vladimíra Mináča, Rudolfa Jašíka, Dominika Tatarku, Petra Karvaša, vari iba z Mňáčkových *Oneskorených reportáží* sa v roku 1963 stal okamžite aj český knižný bestseller mimo inštitucionálneho rámca a preklad do češtiny nasledoval až o rok neskôr. V šesťdesiatych rokoch dianie v slovenskej literatúre sústavne sledoval časopis *Plamen* (1959 – 1969), ktorý o ňom pravidelne informoval vrátane preložených ukážok.²

¹ Od roku 1949 na Slovensku pôsobila Slovenská sekcia Zväzu československých spisovateľov. Po prijatí nových stanov v roku 1954 ju premenovali na Zväz slovenských spisovateľov, ktorý bol do roku 1969 súčasťou Zväzu československých spisovateľov.

² V roku 1961, súčasne so slovenským knižným debutom, vyšla napríklad ukážka z novely Jaroslavy Blažkovej *Nylonový mesiac*.

Zo spomenutých českých titulov, ktoré v roku 1963 signalizovali vnímanie témy jazykovej a etnicko-kultúrnej odlišnosti, ako prvý spomeniem román Ivana Klímu *Hodina ticha*. Autorsky mu predchádzala kniha umeleckých reportáží *Mezi třemi hranicemi* (1960).³ Spolu s naivnou štylizáciou dizajnu exotickéj mapky prvoosídľovateľov, nakreslenej priateľom-výtvarníkom Miroslavom Klomínkom, zobrazuje východoslovenské územie ako „malý cíp země“, ktorý nemá ani len vlastnú jazykovú identitu. Paradoxne ho však sceľuje čeština: „Chtěl jsem mluvit slovensky, maďarsky, zemplinsky, rusňácky, ukrajinsky, cikánsky a valaskou biskidou, ale dřív, nežli jsem mohl pochytit několik slov, mluvili lidé okolo mne zcela jinou řečí!“

*Nakonec jsem zůstal při mateřštině. Domluvil jsem se všude.*⁴

Mezi třemi hranicemi reprezentuje klasickú evidenciu rozdielností vo vecnej podobe, ale aj afirmatívny česko-slovenský projekt súvekeho budovateľského nadšenia. Nadvážuje na prvorepublikové očarenie, zároveň spoluvytvára sociálnu utópiu svetlých zajtrajškov, túži zmeniť svet. Svatava Raková v súvislosti s neskoršou postštrukturalistickou dekonštrukciou obsadzovania území píše, že „samo vznesení tématu jiných/otherness/ – černochů, indiánů, cizinců, žen, homosexuálů, dětí, starých lidí – se jeví být spíše extenzí osvěcenských ideálů rovnosti a svobody v demokratizující se západní společnosti a dekolonizujícím se světě po druhé světové válce, nežli jejich spochybněním a vyvrácením“.⁵ Silný citový zážitok zo stretnutia s neznámym sa premietol aj do námetu románu *Hodina ticha*. Prejavuje sa v ňom úsilie o transformáciu vonkajších kategórií exotických databáz na kategórie existenciálne, čo z hľadiska subjektu znamená prakticky konzumované iné bytie, vnútorne zneistené, kladúce otázky. Odpoveďou nie je komunikácia, ale úzkostné ticho. Rozpoltená pozícia rozprávača sa zračí v modelovaní románového sveta. Dobové represívne eskapády päťdesiatych rokov, predovšetkým nespravodlivé politické procesy a násilné „združstevňovanie“ sa prijímajú ako fatálne vstupné dáta. Vnútorne sú v rozpore s autorskou citlivosťou voči spontánnosti ľudskej intimity, ktorá vo výslednom tvare nemôže získať epickú celistvosť. Z románu znie svár vytýčenej štátnej ideologickej trajektórie, javovo korešpondujúcej s ušľachtilou osvietenskou myšlienkou rovnosti a slobody a plošnosťou postáv. Ani napriek kompozičnej inovácii, rozvrhutej do prelínajúcich sa časových a priestorových pásiem, však autor nedokázal predviesť myšlienkovo a tvarovo vyváženú estetiku. Dnes sa Ivan Klíma správa k *Hodine ticha* rezervovane. Impulz vzniku prekódoval na dobovú objednávku nerealizovaného filmového scenára (päť verzií). Miloš Čermák si všimol autorovo odmietanie reedície aj napriek tomu, že v šesťdesiatych rokoch kniha vyšla v dvoch vydaniach a bola preložená do šiestich jazykov. Klíma Čermákovi odpovedá: „Je to zřejmě jediná moje knížka, která popisuje mně cizí prostředí a hrdiny. Nikdy později jsem se ničeho podobného nedopustil. Proto mám

³ „Reportáže i s Klomínkovými kresbami vyšli v Literárních novinách a později v knížce *Mezi třemi hranicemi* a svou naprostou odlišností od tehdy publikovaných reportáží vzbudili značnou pozornost“ (*Láska a Femsla Ivana Klímy. Rozhovor Miloše Čermáka se spisovatelem Ivanem Klímou*. Praha : Academia, 1995, s. 50).

⁴ KLÍMA, Ivan: *Mezi třemi hranicemi*. Praha : Československý spisovatel, 1960, s. 12.

⁵ RAKOVÁ, Svatava: *Víra, rasa a etnicita v koloniální Americe*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2005, s. 10.

k Hodině ticha přirozenou nedůvěrou.“⁶ Osobná zkušenost' a zainteresovanost' sa zmenili na ostych a obavy, ktoré vytesnili prvoplánovú silu témy. Niekdajšia prednosť východoslovenskej exotickosti pre autora stratila prítlačivosť.

Ivan Klíma mal svadbu v roku 1958. „Na svadební cestu letěli letadlem do Tater. Po týdnu za Ivanem přijel kamarád, malíř Miroslav Klomínek, Ivan Helenu nepříliš kavalírsky doprovodil na vlak do Prahy a s Klomínkem se vydali na východní Slovensko sbírat materiál pro reportáže.“⁷

Na predsvadobnú cestu do Tatier sa vydali aj milenci z poviedky *Falešný autostop z Druhého sešitu směšných lásek* Milana Kunderu. V ich očiach sa zračí inakosť Slovenska, zrkadlenie je hlavným princípom konštrukcie Kunderových postáv. Pripomeňme si ho prostredníctvom replík z divadelnej hry *Ptákovina*. Riaditeľ školy hovorí: „*Když mě budou všichni vidět jako jednoho ze svých, nebudu nakonec opravdu jeden z nich? O koho se bude opírat moje jinakost? Či oči mi ji potvrdí?*“⁸ Podľa Rolanda Barthesa sa iné bytie modeluje jednak reálnymi napätiami, paradoxmi a konfliktmi, jednak mýtickou paradigmatou. „Jedná se však o falešnou alternativu. Mýtus nic neskrývá a nic neukazuje: mýtus deformuje; mýtus není lži ani přiznáním: je inflexí.“⁹

Vo *Falešnom autostope* patria slovenské reálie do prirodzenej topografie príbehu. Prvou priestorovou súradnicou je pomenovanie Bystrica, neskôr Banská Bystrica,¹⁰ ktorá predstavuje vytyčený smer cesty. Jej cieľom je dobový český hit – emblematické Tatry. Ich luxus sa v priebehu rozprávania znižuje. Dozvedáme sa, že „*šedý stín plánovanosti ležel i tu; nouze o letní byty v naší zemi donucovala zamlouvat pokoj v Tatrách už před půl rokem a že k tomu potřeboval doporučení od závodní rady svého podniku, jehož všudypřítomná duše o něm tedy nepřestala ani na chvíličku vědět*“.¹¹ S nivelizáciou romantiky korešponduje aj neskoršie spresnenie lokality: nejde o „vysoké“, iba o „nízke“ Tatry¹² – náročnosť milencov zodpovedá skromným pomerom ich mladosti.

Ďalším dejiskom poviedky je „odbočka doprava“: špinavý, anonymný, socialisticky neprívetivý hotel v diere zvanej Nové Zámky. Hotel nemá meno a okrem pocitu hnusu, ktorý vyvoláva, ani žiadnu charakteristiku. Okrem toho, že je to epicky bezvýznamné, topografické reálie nezodpovedajú jedinému vtedajšiemu novozámockému hotelu Slovan.

Z hľadiska sémantiky fabuly je však dôležité, že mestečko Nové Zámky predstavuje priestor transgresie, prekročenie hranice loga. Milenecká dvojica tu nachádza nielen pochybnosti o svojej identite, ale aj paradoxné spočinitie pointované nemožnosťou pokračovať v doterajšom vzťahu.

Poviedku *Zvästovateľ z Druhého sešitu směšných lásek* Kundera do súborného českého vydania z roku 1970 nezahrnul, rovnako do francúzskeho vydania z toho istého roku, ani

⁶ *Lásky a řemesla Ivana Klímy. Rozhovor Miloše Čermáka se spisovatelem Ivanem Klímou*. Praha : Academia, 1995, s. 61.

⁷ Tamže, s. 50.

⁸ KUNDERA, Milan: *Ptákovina*. In: *Divadlo*, roč. 21, 1969, č. 1, s. 87.

⁹ BARTHES, Roland: *Mýtus dnes*. In: *Mytologie*. Praha : Dokořán, 2004, s. 127.

¹⁰ KUNDERA, Milan: *Druhý sešit směšných lásek*. Praha : Československý spisovatel, 1966, s. 60 a 66.

¹¹ Tamže, s. 64.

¹² Tamže, s. 66.

do torontského vydania z roku 1981 v exilovom nakladateľstve Sixty-Eight Publishers manželov Škvoreckých. Napriek autorovmu rozhodnutiu je poviedka dôležitá z hľadiska našej témy. Reprezentuje skupinovo chápanú slovenskú ženskú identitu: typizuje predstavy machovskej paradigmy rozprávača, realizovaného v prvej osobe. Z jeho perspektívy sa odvíja celý príbeh, v ktorom vystupuje pomnožná Slovenka, „členka delegace z Bratislavy“.¹³ „Pozval jsem ji s žertovnou samozřejmostí, která vylučovala jakoukoli odmítnutí, na příští den na schůzku. (...) Velice jsem se těšil na večer, neboť mám Slovenky rád a dávám jim z několika důvodů přednost před Čechami. Především jsou elegantnější, za druhé jsou méně emancipované a za třetí říkají ve chvílích nejvyššího blaha „joj“.“¹⁴

Miestom transgresie sa napokon nestane etnická diferenciacia, ale vyššie spomenutá mýtická paradigma, ktorá dovoľuje meniť východiskovú správu. Na základe obáv hlavnej postavy sa zo Slovenky stáva mytologická „strážkyně Řádu (této moci mně tak hluboko nepřátelské)“.¹⁵ Fyzické pokušenie sa transformuje na pascu s podobou zvestovateľa a nešťastia Třísku. Slovenská exotickosť v tomto prípade stelesňuje výstrahu pred trestom, je falošnou stopou mýticky podvojného kódovania príbehu.

Legenda Emöke Josefa Škvoreckého predstavuje tretí typ českej recepcie etnickej diferencie, ktorý sa hlási k exotizmu. Vychádza zo žánru legendy: jej osnovou sú život, skutky a sebaobetovanie Emöke. Sféra iného sa rozprestiera vo vnútri českej kultúry, iné sa diferencuje priamo v jej lone. Škvorecký príbeh rozpráva hovorovým, civilným, neliurgickým jazykom šesťdesiatych rokov.

Oproti bližšie neurčenej „copatej Slovenke“ z tej istej novely, Emöke je koncentráciou ešte vyššej miery exotickosti, než akú v Čechách predstavuje exotickosť slovenská. V rituáli nadväzovania rekreačných známostí Emöke „nepoužívala oněch petrifikovaných responso-rii, mlčela a říkala jen Hej (byla to Maďarka, neuměla česky, mluvila zvláštní řečí smíšenou ze slovenštiny a maďarštiny a nějakého cikánského či podkarpatského jazyka), nebo Ne (...)“.¹⁶ Emöke ako literárna postava sa pohybuje v medzikultúrnom priestore, v priestore na hranici. V jej prípade je najdôležitejšie jej osobnostne integrálne prežívanie vnútrajška a vonkajška. Subjektívna realita Emöke sa stáva (v zmysle Werden), ale nemení sa. Hrdinka reprezentuje zjavenie. Je katalyzátorom existenciálnej situácie rozprávača, ktorý si „znovu uvědomil tu věc života a smrti a to, že ona je jiná, hlubší, vzdálenější než jiné dívky. Jenom jsem se zastavil a řekl jsem – Emöke, zastavila se také a řekla Ano?“.¹⁷

Ten otáznik nie je interpunkčný. Vyjadruje dilemu rozprávača – spochybujúcu a nerozhodnuteľnú. Inakosť Emöke sa nenachádza na hranici, ktorá je „pomyselným radom bodov rozdeľujúcim administratívne celky“, ale rytmicky balansuje na hrane: komunizmu a ne-komunizmu, ateizmu a viery, viery a čiernej mágie, slobody a viazanosti, autentického a neautentického bytia. Rozprávač vníma intencionalnosť osobnosti Emöke. Táto postava s rodostromom z červenej knižnice (temná a tajomná žena s osudom)

¹³ „V delegaci byla i jedna asistentka, velice pohledná žena na vysokých nohách, tak vysokých, jak to mám rád“ (tamže, s. 31).

¹⁴ Tamže, s. 32.

¹⁵ Tamže, s. 48.

¹⁶ ŠKVORECKÝ, Josef: *Legenda Emöke*. Praha : Československý spisovatel, 1963, s. 12.

¹⁷ Tamže, s. 38.

receptne reprezentuje emocionalitu vrúcnosti kladenú proti socialistickej sterilite. Zároveň však produkuje disharmóniu telesnosti a duchovna. Napriek očareniu presvitá z chaosu vnútorného monológu koncipovaného ako prúd vedomia, prekvapujúca vecnosť. Štylisticky sa kreolizuje kontrastnými výrazmi, ktoré akoby pochádzali z novinového inzerátu: „(...) a ona, hezká, dosud mladá, s jedním dítětem, Maďarka, a tedy bytost poměrně nová, poměrně neznámá, ale zase přece jen dost stará, bylo jí osmadvacet, s dítětem, to by znamenalo zcela jinou ekonomii, a cizí, Maďarka, nepřiliš inteligentní, nahlodaná tím šílenstvím metapsychologie, bůhvíjak svatá, odmítavá, snažící se obrátit jiné na svou víru, ideální objekt pro rekreační dobrodružství, nic víc, nic víc než to, ale s tím strašným pohledem lesního zvířátka, s tou velikou sebeničivou obrannou reakcí proti světu, v mlžinách mystických pověr.“¹⁸ Vášeň romantiky sa napokon preleje do symbolickej extázy neverbálnej komunikácie hudby: „Nemluvili jsme a pak houslista-prímáš spustil nějakou táhlou, ale rychlou cikánskou melodii, pohybující se v onom křečovitém rytmu, nejdříve protahovaný, silící tón, který pak vybuchne v kratičkou synkopu, téměř příraz, a pokračuje dál v jiné výši, a Emöke začala zpívat maďarskou řečí nějakou tvrdou, krásnou primitivní prehistorickou píseň svých nomádských předků, zase změněná v to, co skutečně byla, v tu mladou dívku, soustředěnou vši energii kolem toho jediného úkolu svého ženského života, a točili jsme se v jakémsi divokém maďarském tanci a kolem nás se točily rozmazané tváře a postavy a stříbrné nástroje hudebníků, jako když se prudce roztočí kamera v rychlém panoramatu.“¹⁹ Sloboda hudby nomádskych predkov Emöke sa spojí so slobodou džezu, ktorý miluje hlavný hrdina a rozprávač.

Namiesto záveru: V kultúrnych štúdiách sa etnickosť pokladá za sprostredkujúcu úroveň miestneho a globálneho poriadku. Na základe našich príkladov práce s exotizmom v českej próze roku 1963 môžeme fenomenologicky vyjaviť a hermeneuticky interpretovať, že Ivan Klíma pred silou slovenskej témy cúvol, Milan Kundera ju rozmenil na topografické reálie a šifru mýtickej paradigmy, Josef Škvorecký ustúpil pred temnotou maďarsko-cigánsko-slovenskej duše. Necúvol však Rudolf Chmel. Ten v zmysle definície orientalizmu Ewarda Saída dokázal, že žiaden Orient neexistuje, pretože ide iba o konštrukciu Západu. Takisto neexistuje ani Okcident, preto sa možno slobodne ubrať oboma smermi. Pavel Janoušek tvrdí, že česká literatúra je pre Slovensko zaujímavá preto, lebo sa rozkladá smerom na Západ. Keď ale človek kráča na západ, dôjde na východ. Myšlienkové, inštitucionálne, stereotypové, evidenčné a katalyzačné konvencie sa tým ustavične problematizujú. Predstavujú impulz na relativizáciu toho, čo Poliaci nazývajú ogólniki. My by sme možno povedali truizmy. Keď kráčame na Západ, dôjdeme na Východ, keď kráčame na Sever, dôjdeme na Juh. „Protože země je kulatá,“ ako spieva Pepa Nos. To by mohol byť koniec našej roburskej výpravy do „českých luhů a hájů“.

Štúdia je súčasťou kolektívneho grantového projektu *Diferencia. Identity a hranice II*. VEGA 2/0099/08. Vedúca riešiteľka Doc. PhDr. Jelena Paštéková, CSc.
LITERATÚRA:

¹⁸ Tamžc, s. 35 – 36.

¹⁹ Tamžc, s. 47 – 48.

LITERATÚRA:

BARTHES, Roland: *Mytologie*. Praha : Dokořán, 2004.

KLÍMA, Ivan: *Hodina ticha*. Praha : Československý spisovatel, 1960.

KLÍMA, Ivan: *Mezi třemi hranicemi*. Praha : Československý spisovatel, 1960.

KUNDERA, Milan: *Druhý sešit směšných lásek*. Praha : Československý spisovatel, 1966.

KUNDERA, Milan: Ptákovina. In: *Divadlo*, roč. 21, 1969, č. 1, s. 87.

Lásky a řemesla Ivana Klímy. Rozhovor Miloše Čermáka se spisovatelem Ivanem Klimou. Praha : Academia, 1995.

RAKOVÁ, Svatava: *Víra, rasa a etnicita v koloniální Americe*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2005.

ŠKVORECKÝ, Josef: *Legenda Emöke*. Praha : Československý spisovatel, 1963.